

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПИ

PRACTICE OF APPLYING DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN UKRAINE AND EUROPEAN COUNTRIES

Шаповал В.Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*

У статті проаналізовано положення про те, що рішення Європейського суду з прав людини по суті потрібно розглядати як прецеденти, в яких міститься офіційне тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що конкретизує та доповнює її зміст.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Конституційний Суд України, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, право громадян на правову допомогу.

В статье проанализировано положение о том, что решения Европейского суда по правам человека по сути нужно рассматривать как прецеденты, в которых содержится официальное толкование Конвенции о защите прав человека и основоположных свобод, которые конкретизируют и дополняют ее содержание.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, Конституционный Суд Украины, Конвенция о защите прав человека и основоположных свобод 1950 года, право человека на правовую помощь.

The article deals with analyzing the fact that the decisions of the European Court of Human Rights should be factually viewed as precedents containing official interpretation of European Convention on Human Rights specifying and complementing its content.

Key words: European Court of Human Rights, Constitutional Court of Ukraine, European Convention on Human Rights of 1950, right of citizens of legal support.

Виходячи з того, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є частиною національного законодавства України (Конвенцію було ратифіковано відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97) [1], а рішення Європейського суду є обов'язковими для виконання, що передбачено статтею 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [2, с. 5], можна зробити висновок, що рішення Європейського суду з прав людини по суті потрібно розглядати як прецеденти, в яких міститься офіційне тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що конкретизує та доповнює її зміст.

Щороку збільшується кількість прикладів застосування національними судами практики Європейського суду під час вирішення справ чи прийняття процесуальних рішень, у тому числі й при забезпеченні права на правову допомогу. Виникає питання: «Як має вчинити національний суд, якщо, розглядаючи 82 справу, він установлює наявність конфлікту між положеннями закону та положеннями Конвенції чи практики Європейського суду?».

На наш погляд, у такому разі одним з можливих виходів із ситуації є звернення судів загальної юрисдикції до Конституційного Суду України (згідно зі статтею 83 Закону України «Про Конституційний Суд» [3] спори щодо конституційності норми закону, що застосовується судом у процесі загального судо-

чинства, мають розглядатися Конституційним Судом з одночасним припиненням провадження по справі) через Верховний Суд України. В такому зверненні питання про неконституційність певної норми закону може додатково обґрунтовуватися посиланнями на положення Конвенції та практику Європейського суду. До того ж, Конституційний Суд України уже застосовує положення Конвенції та практику Європейського суду під час вирішення справ. Можливо, це не розв'яже всіх проблем і не запобігатиме порушенню Конвенції в усіх випадках, але це може значною мірою поліпшити судовий захист гарантованих Конвенцією прав та свобод. Це також допоможе уникнути ситуації, коли деякі суди віддаватимуть перевагу нормі закону, а інші в аналогічній справі нехтуватимуть такою нормою, посилаючись на положення Конвенції та практику Європейського суду.

З метою кращої обізнаності та поінформованості національних судів з правовими позиціями Європейського суду важливим є, на нашу думку, проведення науково-практичних конференцій та семінарів, а також здійснення комплексного дослідження практики Європейського суду в питанні забезпечення права особи на правову допомогу і висвітлення його на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України як головного державного органу у забезпеченні реалізації державної правової політики у сфері надання правової допомоги. Важливо, щоб у засобах масової інформації, особливо в офіційних друкованих виданнях українською мовою, була викладена практика Європейського суду не тільки щодо України, але й щодо інших держав. Відсутність офіційно визнаного

державою джерела публікацій рішень Європейського суду та достатньої «правової культури» у використанні правових позицій Європейського суду вищими судовими інстанціями України і їх негативний приклад для інших судів є перешкодами в ознайомленні національними судами з практикою Європейського суду.

Крім того, національним судам найважливіше ознайомитися безпосередньо з текстами рішень Європейського суду, оскільки, вирішуючи питання про виправданість втручання органів виконавчої влади в певні права людини, гарантовані Конвенцією, суди мають знати, як саме після них це питання, можливо, розглядатиме Європейський суд.

Нині в Україні актуальним залишається питання про надання безоплатної правової допомоги, гарантованої Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 року [4]. Слід зазначити, що під час судового розгляду та прийняття рішень у кожному конкретному випадку судові органи повинні обов'язково вжити заходів щодо забезпечення права кожного на правову допомогу, особливо на безоплатну правову допомогу на досудових стадіях розслідування в рамках кримінального судочинства.

На думку А. Коршенко, судові органи України під час здійснення судочинства повинні беззаперечно керуватися приписами Конвенції у поєднанні з прецедентним правом Європейського суду, яке є безпосереднім джерелом права, що є важливим в утвердженні права особи на правову допомогу. Ігнорування вказаних правових позицій означатиме недотримання взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері прав людини [5, с. 109].

Слід наголосити на тому, що у разі, якщо Європейський суд знаходить у тій чи іншій справі порушення права особи на отримання правової допомоги та забезпечення права на захист, гарантованого Конвенцією, державні органи влади України мають вжити індивідуальних заходів з метою усунення встановлених порушень і, де можливо, їх наслідків для заявника, а також загальних заходів з метою запобігання порушенням положень Конвенції, аналогічним тим, що були визначені у рішеннях Європейського суду. В останньому випадку державні органи влади повинні забезпечити адекватними правотворчими заходами належну узгодженість національного законодавства з нормами Конвенції та переорієнтувати правотлумачну та правозастосовну національну практику згідно зі стандартами прав людини в Раді Європи.

Проблема належної обізнаності суддів для вирішення такої болючої проблеми, як застосування практики Європейського суду, досі не вирішена, а в контексті останніх тенденцій судово-правової реформи питання належного використання практики Європейського суду також є досить критичним. Маємо надію, що органи державної влади скоординовано підходять до створення належного механізму застосування практики Європейського суду, особливо у зв'язку із судово-правовою реформою в Україні.

Враховуючи вищевикладене, слід зауважити, що насправді застосування практики Європейського суду як джерела права національними судами є проблематичним. Завдяки прийнятому Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV Україна визнала практику Європейського суду джерелом права, що свідчить про впевнений крок до адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Законодавець підтвердив прагнення українців жити у європейському правовому просторі.

Ураховуючи практичні кроки України на шляху до утвердження верховенства права та останні позитивні тенденції в українському правовому полі, можна сподіватись, що застосування положень Конвенції та практики Європейського суду національними органами та судовими інстанціями дасть змогу у майбутньому уникати констатації Європейським судом порушення Україною положень Конвенції [5, с. 110].

Що стосується Європейської конвенції з захисту прав людини і основоположних свобод то вона тісно взаємодіє з Конституційним судом України. Цей взаємозв'язок досить успішно розкритий в праці В. Кампо, М. Савчин та Н. Сергієнко [6, с. 186].

Застосування положень міжнародно-правових актів у діяльності органів конституційної юрисдикції є досить поширеним явищем, що, зокрема, проявляється у діяльності Конституційного Суду України. Така практика узгоджується із загальними тенденціями гармонізації національних правових систем із міжнародним правопорядком у галузі захисту прав людини [5, с. 110].

Дослідженню питань впливу Європейської конвенції на правозастосовну діяльність КСУ, судів загальної юрисдикції та правову систему України загалом присвячувались праці таких українських дослідників, як В. Палюк [7, с. 117], С. Рабінович [8, с. 18], О. Соловйов [9, с. 167–168], С. Шевчук [10, с. 422]. Більшість таких праць присвячується дослідженню питань застосування Європейської конвенції в українському судочинстві, надто мало уваги приділяється питанню застосування її положень саме у конституційному судочинстві.

Водночас останнє питання більше досліджується у зарубіжних країнах. Зокрема, В. Зорькін [11, с. 34] розглядає цю проблему у контексті реалізації Європейської конвенції у діяльності Конституційного Суду Російської Федерації. М. Бондар [12, с. 113], акцентує увагу на співвідношенні юрисдикцій Конституційного Суду РФ та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Питання співвідношення національного конституційного права і Європейської конвенції 1950 року з точки зору Федерального конституційного суду Німеччини також проаналізував колишній Голова цього Суду Х. Папір [13, с. 28].

Таким чином, на сьогодні наукова розробка проблем адаптації, реалізації та популяризації положень Європейської конвенції 1950 року посідає певне місце у вітчизняній та зарубіжній літературі. На жаль, порівняно мало літератури присвячено питанням

ролі органів конституційної юрисдикції, в тому числі Конституційного Суду України в реалізації цієї Конвенції [6, с. 188].

Заслугує на увагу питання визначення статусу Європейської конвенції в державах – членах Ради Європи, оскільки, незважаючи на її характер як багатостороннього міжнародного договору, виникнення спірних ситуацій уникнути не вдалося. Це насамперед було викликано різницею в часі набуття нею чинності для держав, які її ратифікували, а також відмінностями в національних підходах щодо пріоритету її норм перед іншими правовими актами. У зв'язку з цим варто розглянути умови, за яких держави надавали згоду на обов'язковість Європейської конвенції, що стало поштовхом для нововведення – впровадження контролю відповідності Європейській конвенції національних законів чи їх окремих положень. З цією метою необхідно зробити компаративний аналіз відповідно до вимог його комплементарності.

В Австрійській Республіці статус Європейської конвенції був визначений Актом від 4 березня 1964 року. Прийняття цього Акта було необхідне, з огляду на дискусію з приводу того, чи сама по собі Європейська конвенція є частиною правової системи держави. У Рішенні № 4049/1961 Конституційний суд Австрійської Республіки не визнав конституційного статусу Європейської конвенції, хоча саме такий статус передбачали для неї парламентарії при ратифікації цього міжнародного договору. Після оголошення цього Рішення 4 березня 1964 року парламентом було прийнято поправку до Федеральної Конституції, за якою положення Європейської конвенції набули конституційного статусу та надали їй зворотної сили [14, с. 113–114].

Після довготривалих мирних переговорів та вироблення єдиної концепції Конституції Боснії та Герцеговини Європейська конвенція була включена до так званого конституційного блоку, зокрема до розділу про права та свободи людини, і відтепер її положення є конституційними нормами. Конституція цієї держави встановлює, що «права та свободи, закріплені в Конвенції про захист прав та основних свобод людини і протоколах до неї, мають пряму дію в Боснії та Герцеговині. Вони мають переважну силу щодо всіх інших норм права». При цьому і в Закон про Конституційний суд Боснії та Герцеговини були внесені відповідні положення щодо особливих повноважень Конституційного суду держави. Це відбулося завдяки цілому ряду чинників, серед яких досить значним було те, що державні органи Боснії та Герцеговини формувалися під наглядом світового співтовариства. За цих умов Конституційний суд розглядає справи щодо встановлення відповідності Конституції положень національних нормативних актів, а отже, відповідним положенням Європейської конвенції. Майже в кожному рішенні у випадку встановлення невідповідності нормам Конституції поряд міститься посилання на відповідну статтю Європейської конвенції.

У Федеративній Республіці Німеччина Європейська конвенція з часу її прийняття мала «статус

звичайного права», проте Федеральний конституційний суд значно розширив її «масштаби». У своєму Рішенні від 26 березня 1987 року Суд зазначив, що «при тлумаченні Основного Закону береться до уваги зміст та рівень розвитку Конвенції настільки, наскільки це не призводить до обмеження та скасування правових методів захисту, встановлених Основним Законом. З цієї причини прецедентне право Європейського суду з прав людини слугує допоміжним засобом при тлумаченні й визначенні змісту та обсягу основних прав людини та принципів Основного Закону». Варто відзначити і застереження, що було зроблено ФРН під час ратифікації, яке стосувалося поширення дії Європейської конвенції на Західний Берлін, чим були розширені географічні межі захисту прав і свобод людини.

Королівство Іспанія, як і більшість країн – членів Ради Європи, пішло шляхом введення до своєї правової системи положень Європейської конвенції у вигляді звичайного ратифікаційного закону. Водночас у Конституції Королівства Іспанії міститься правило міжнародно-конформного способу тлумачення положень Конституції: «Конституційні положення щодо основних прав та свобод громадян повинні тлумачитися відповідно до Загальної декларації прав людини та інших міжнародних договорів з права людини, ратифікованих Іспанією» (пункт 2 статті 10). У свою чергу, в рішенні від 25 жовтня 1993 року Конституційний трибунал Іспанії зазначив, що «прецедентне право Європейського суду з прав людини може бути прямо застосоване в іспанському праві».

Французька Республіка ратифікувала Європейську конвенцію та Протоколи № 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8. Фактично положення цієї Конвенції мають у Франції пріоритет щодо положень поточного законодавства, які їм не відповідають, незалежно від дати прийняття національних правових норм. Отже, Європейська конвенція має вищу юридичну силу, ніж звичайне законодавство.

Встановлено, що для забезпечення ефективності дії Європейської конвенції у внутрішньому праві Франції суди загальної юрисдикції повинні здійснювати контроль за відповідністю законів зазначеній Конвенції. З 1975 року Касаційний суд, а з 1989 року і Державна Рада Франції проводять перевірку відповідності застосованого закону положенням Європейської конвенції і в разі необхідності відхиляють закон, навіть якщо він був прийнятий після її ратифікації. Щодо Конституційної ради Франції, то з моменту прийняття Рішення від 15 січня 1975 року щодо конституційності Закону про переривання вагітності ця Рада відмовлялася перевіряти відповідність міжнародним угодам законів, що подаються їй на розгляд. Як зазначає експерт Ради Європи М. Мерлен-Де-мартис, «такий «статус-кво» має і свої переваги: забезпечуючи на належному рівні захист основних свобод, він забезпечує для Конституційної ради необхідний для неї простір самостійності. Звичайно ж, Рада побоюється того, що, прямо застосовуючи Конвенцію, вона надто залежатиме від юрисдикції Страсбурзького суду і що система Євро-

пейської конвенції з прав людини стане в питаннях основних прав другим рівнем юрисдикції стосовно національної конституційної системи» [15, с. 51].

Отже, французький підхід залишає малий простір для застосування міжнародно-конформного тлумачення Конституції, спираючись на засади її верховенства над міжнародними договорами.

Європейська конвенція містить як матеріальні, так і процесуальні норми щодо формування Європейського суду з прав людини, порядку розгляду справ та ухвалення рішень, цим самим встановлюючи в Європейській конвенції реальні механізми забезпечення прав і свобод людини на відміну від деяких інших міжнародних актів.

Положення Європейської конвенції знаходять своє відображення в національній правовій системі України як через пряме посилання на норми конвенції при ухваленні правозастосовних актів уповноваженими органами, так і через перенесення фундаментальних конвенційних принципів у національну правову систему України [6, с. 190].

Конституційний Суд України (далі – КСУ) здійснює контроль за додержанням конституційності положень законів, якими надається згода на обов'язковість міжнародного договору України. Також КСУ як орган публічної влади України покликаний добросовісно виконувати міжнародні договори, зокрема положення Європейської конвенції. Проте існує досить багата судово-практика, яка свідчить про тривалий процес узгодження норм національного законодавства з положеннями Європейської конвенції.

Європейська конвенція використовувалася при ухваленні КСУ 20 рішень і одного висновку: згадка про Конвенцію без посилання на конкретні статті мала місце у чотирьох рішеннях, згадка про преамбулу Конвенції – в одному рішенні; стаття 1 Конвенції була використана при ухваленні одного рішення; стаття 2 – при ухваленні двох рішень; стаття 3 – при ухваленні одного рішення; стаття 5 – при ухваленні одного рішення; пункт 1 статті 5 – одного рішення; стаття 6 – п'ятьох рішень і одного висновку; пункт 1 статті 6 – чотирьох рішень; стаття 7 – одного рішення; стаття 10 – одного рішення; стаття 11 – двох рішень; стаття 13 – двох рішень; стаття 16 – одного рішення; стаття 61 – одного рішення [6, с. 190].

Більшість рішень КСУ, в яких використовувались положення Європейської конвенції, було ухвалено у справах за конституційними поданнями. І лише чотири рішення КСУ базувалися на положеннях Європейської конвенції під час розгляду справ за конституційними зверненнями (з них одне рішення за зверненням юридичної особи і три рішення за зверненнями фізичних осіб).

Таким чином, існує певна багатоманітність у практиці Конституційного Суду України застосування положень Європейської конвенції, що вказує на одне: КСУ добре орієнтується в ній та вміє її застосовувати.

Зокрема, в Рішенні від 25 грудня 1997 року № 9-зп Суд установив, що «частина перша статті 55

Конституції України відповідає зобов'язанням України, які виникли, зокрема, у зв'язку з ратифікацією Україною <...> Конвенції про захист прав і основних свобод людини (Рим, 1950 рік), що згідно зі статтею 9 Конституції України є частиною національного законодавства» (абзац четвертий пункту 2 мотивувальної частини). По суті рішення опосередковано акцентувало увагу на необхідності на той час приведення положень поточного законодавства відповідно до положень Конституції України і міжнародного права [6, с. 191].

В іншому Рішенні від 12 лютого 2002 року № 3-рп Суд наголосив на тому, що його позиція «кореспондується з ратифікованою Україною у 1997 році Конвенцією про захист прав людини та основних свобод 1950 року, якою державам-учасникам дозволено за допомогою національного закону використовувати певні регулюючі механізми користування об'єктами права власності відповідно до суспільних потреб, внутрішньої соціальної та економічної політики» (абзац четвертий пункту 3.1 мотивувальної частини).

У Рішенні від 30 вересня 2009 року № 23-рп КСУ наголосив на тому, що гарантії права особи на захист впливають із взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань: «Гарантування кожному права на правову допомогу є не тільки конституційно-правовим обов'язком держави, а й дотриманням взятих Україною міжнародно-правових зобов'язань відповідно до положень Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року тощо» (абзац четвертий пункту 3.2 мотивувальної частини) [6, с. 191].

Таким чином, низка рішень КСУ свідчить про систематичне та узгоджувальне застосування положень Європейської конвенції під час розгляду справ як щодо конституційності законодавчих актів, так і щодо офіційного тлумачення Конституції України.

22 січня 1993 року в Мінську (Республіка Білорусь) в рамках країн СНД з метою забезпечення належного захисту прав і законних інтересів громадян та осіб, що проживають на їхніх територіях, була підписана Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах (далі – Конвенція) [16].

10 листопада 1994 року Верховною Радою України ратифіковано цю Конвенцію та 14 липня 1995 року вона набула чинності для України.

Застосовується Конвенція у відносинах України з Республікою Білорусь, Азербайджанською Республікою, Республікою Узбекистан, Російською Федерацією, Республікою Казахстан, Республікою Таджикистан, Республікою Вірменія, Киргизькою Республікою, Республікою Молдова, Грузією та Туркменістаном [16].

Громадяни кожної із держав-учасниць цієї Конвенції (далі – Договірні Сторони), а також особи, що проживають на їхніх територіях, користуються на території всіх інших Договірних Сторін по відношенню до своїх особистих і майнових прав таким

самим правовим захистом, як і громадяни цієї Договірної Сторони.

Слід вказати, що громадяни кожної Договірної Сторони, а також особи, які проживають на їхніх територіях, мають право вільно та безперешкодно звертатися до суду, прокуратури та інших закладів

кожної Договірної Сторони, до компетенції яких відносяться цивільні, сімейні та кримінальні справи, можуть бути їх учасниками, подавати клопотання, подавати позови і здійснювати інші процесуальні дії на тих самих умовах, що і громадяни кожної Договірної Сторони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97 // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 263.
2. Фурса С. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» / С. Фурса, Є. Фурса. – К. : Видавець С. Фурса, 2007. – 52 с.
3. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
4. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №51. – Ст. 577.
5. Коршенко А. Застосування практики Європейського суду з прав людини судовими органами України в забезпеченні права особи на правову допомогу / А. Коршенко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 6. – С. 106–111.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та Конституційний Суд України / [В. Кампо, М. Савчин, Н. Сергієнко]. – Право України. – 2010. – С. 186–198).
7. Паліюк В. Практика застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. Паліюк // Юридичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 115–119.
8. Рабінович С. Конвенційність versus конституційність? [Про співвідношення за юридичною силою в праві України конституційних норм та міжнародних стандартів] / С. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2008. – № 18–19. – С. 18.
9. Соловйов О. Реалізація і тлумачення Європейської конвенції з прав людини в Україні: до питання про можливість Конституційного Суду України / О. Соловйов // Право України. – 2010. – № 6. – С. 167–174.
10. Шевчук С. Конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного право розуміння / С. Шевчук // Європейський суд з прав людини. Базові матеріали. Застосування практики. – К., 2003. – С. 421–437.
11. Зорькин В. Роль Конституционного Суда Российской Федерации в реализации Конвенции о защите прав человека и основных свобод / В. Зорькин // Сравнительное конституционное обозрение. – 2006. – № 1. – С. 34–38.
12. Бондарь Н. Национальный конституционный контроль в соотношении с конвенционной юрисдикцией Европейского суда по правам человека / Н. Бондарь // Юстиция. – 2006. – № 3. – С. 89–96.
13. Папир Х. Соотношение между национальным конституционным правом и Европейской конвенцией о защите прав человека с точки зрения Федерального Конституционного Суда Германии / Х. Папир // Конституционное правосудие. – 2006. – № 4. – С. 28–35.
14. Адамович Л. Выполнение международно-правовых обязательств. Дилеммы национального конституционного права / Л. Адамович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.concourt.am/hr/ccl/vestnik/2.12D2001/Adamovich_rus.htm.
15. Мерлен-Де-мартис М. Застосування Європейської конвенції з прав людини на національному рівні на прикладі Франції / М. Мерлен-Де-мартис // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 4. – С. 49–51.
16. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 року № 997_009.